

Метадычныя рэкамендацыі па вывучэнні марфалогіі беларускай мовы дзецьмі з парушэннем слыху

Раздзел праграмы па граматыцы (марфалогіі і сінтаксісе), прысвечаны вывучэнню часцін мовы ў беларускай мове, самы вялікі па аб'ёме. Адсюль і вынікаюць шматлікія задачы, найважнейшая з якіх - навучыць дзяцей з парушэннем слыху арыентавацца ў той масе слоў, з якой яны маюць справу пастаянна ў сваёй маўленчай практыцы. Граматычныя веды неабходны для выпрацоўкі ўменняў арганізоўваць моўныя сродкі ў розных тыпах выказванняў, вар'іраваць іх структуру з улікам умоў камунікацыі, разгортваць іх ці скарачаць, перабудоўваць, свабодна ўтвараць неабходныя фразы і словаформы. Без гэтых уменняў нельга гаварыць пра самастойнае, ініцыятыўнае маўленне вучняў з парушэннем слыху, аб іх рэальнай магчымасці ўпэўнена адыходзіць ад моўных штампаў, пазбягаючы граматычных памылак.

Паколькі часціны мовы – самыя агульныя разрады слоў, то іх вывучэнне мае вялікае і развіццёвае значэнне: іх вывучэнне садзейнічае развіццю абстрактнага мыслення вучняў з парушэннем слыху.

Для таго, каб праца па вывучэнні часцін мовы была больш паспяховай, неабходна ўлічваць асноўныя вынікі вывучэння папярэдняга матэрыялу. Да гэтага вучні павінны паспяхова засвоіць асноўныя асаблівасці фанетыкі, арфаэпіі, арфаграфіі беларускай мовы. Іх мова павінна ўключаць большы аб'ём лексічных адзінак (слоў), маўленчы слоўнік павінен быць багаты на беларускамоўныя найменні прадметаў і з'яў розных тэматычных груп. Вучням варта ўмець правільна ставіць пытанні (тыпу *хто? што? які? што рабіў?* і інш.) да слоў.

Таму ў далейшым праца па вывучэнні беларускай марфалогіі, якая павінна ўключаць і паўтарэнне вядомага матэрыялу, і новыя звесткі па раней вывучаных раздзелах, патрабуе звароту толькі да агульных асаблівасцей, выключэнняў, таго, чым адрозніваюцца пэўныя катэгорыі (напрыклад, род, лік, канчаткі) розных часцін мовы ў беларускай і рускай мовах. Пры гэтым само сабой разумеецца веданне вучнямі рускамоўнай марфалогіі.

З выкарыстаннем метаду супастаўлення (параўнання) настаўнік павінен навучыць дзяцей адрозніваць граматычныя катэгорыі па семантычнай прымеце (г.зн. тое, што словы абазначаюць), а таксама па прымеце марфалагічнай (па канчатках слоў) і сінтаксічнай (г.зн. з якімі словамі слова спалучаецца ў словазлучэнні і сказе). Засвоіць гэтыя прыкметы – значыць практычна імі авалодаць на аснове ўсведамлення залежнасцей паміж формамі і значэннямі слова.

Варта адзначыць і тое, што вывучэнне марфалогіі беларускай мовы вучнямі з парушэннем слыху павінна насіць практычны характар (напрыклад, утварэнне і вызначэнне граматычнай формы па кантэксте, утварэнне кантэксту па граматычнай форме і інш.).

Галоўнай умовай вырашэння пастаўленых задач пры вывучэнні марфалогіі вучнямі з парушэннем слыху з'яўляецца максімальнае

выкарыстанне граматычных практыкаванняў, накіраваных на вывучэнне беларускамоўных паняццяў. Выдзяляюцца наступныя этапы працы:

- Знаёмства з паняццем. Галоўнае тут – выдзяленне істотных прымет граматычнага паняцця (напрыклад, адзіночны і множны лік назоўнікаў, канчаткі дзеясловаў і інш.);
- Азначэнне паняцця (напрыклад, якія канчаткі маюць дзеясловы ў пэўнай форме, асаблівасці скланення лічэбнікаў і інш.);
- Практычнае прымяненне паняцця. Тут перш за ўсё трэба даць магчымасць вучням супаставіць атрыманыя веды з іншымі, раней атрыманымі, і замацаваць новае праз выкананне прыктыкаванняў.

Граматычныя практыкаванні – гэта метадычна арганізаваныя заданні, у працэсе выканання якіх павышаецца якасць і трываласць ведаў і выпрацоўваюцца моўныя ўменні і навыкі. Іх мэта – служыць аўтаматызацыі выкарыстання граматычных сродкаў і форм пры выражэнні думак. Адначасова гэтыя практыкаванні накіраваны і на развіццё маўлення – на навучанне афармляць звязныя выказванні ў пісьмовай ці вуснай форме. Усе практыкаванні падзяляюцца на практыкаванні тэарэтыка-пазнавальнага характару і практыкаванні па выпрацоўцы ўменняў і навыкаў карыстання граматычнымі ведамі. У дачыненні да школы для дзяцей з парушэннем слыху практыкаванні першага тыпу ўключаюць заданні на пошук вывучанай з’явы сярод іншых: знайсці, выпісаць, падкрэсліць, выбраць. Заданні ж другога тыпу больш складаныя: ужыць патрэбныя канчаткі, замяніць пэўныя словы, як патрабуе сэнс, праскланяць ці праспрагаць слова. Аднак першапачаткова гэта павінны быць практыкаванні з адным-двума, а не шматлікімі заданнямі. Акрамя таго, тут могуць мець месца і іншыя віды практыкаванняў:

- Фанетычныя, якія дапамагаюць вучням запомніць граматычны матэрыял. Да іх адносяцца, напрыклад, параўнанне вымаўлення і напісання слоў, якія алрознваюцца родам ці лікам у беларускай і рускай мовах;
- Слоўнікавыя, якія таксама дапамагаюць вучням запомніць граматычны матэрыял. Да іх адносяцца, напрыклад, падбор і запісанне прапушчаных у сказе слоў у пэўнай граматычнай форме, падбор прыкладаў на пэўнае правіла, складанне сказаў па зададзенай схеме;
- Марфалагічныя, якія як самая шматлікая група ўключаюць практыкаванні тыпу: супастаўленне форм розных часцін мовы ў беларускай і рускай мовах, дапісванне канчаткаў і інш.

Паколькі вучні з парушэннем слыху могуць адчуваць пэўныя цяжкасці пры выкананні практыкаванняў, то на першым этапе практыкаванні павінны насіць канкрэтны, частковы па аб’ёме матэрыялу характар, як правіла, у межах адной часціны мовы (напрыклад, выбраць з групы слоў назоўнікі, якія ў давальным склоне адзіночнага ліку маюць канчатак –е; прыметнікі, якія ў назоўным склоне множнага ліку маюць канчатак –ыя і г.д.). На другім этапе дапускаюцца практыкаванні больш складанага

характару ў межах як адной часціны мовы (тыпу: *Раскрыўце дужкі і запішыце словы ў патрэбнай склонавай форме, абазначыўшы канчаткі: **На (дошка) было напісана многа (слова)***), так і некалькіх часцін мовы (тое самае заданне можа ўключаць сказы тыпу: ***На (цёплая зямля) яшчэ (ляжаць) снег***).

Для правільнага выканання такіх практыкаванняў неабходны пэўны запас тэарэтычных ведаў, аднак яго вучні з парушэннем слыху павінны набываць не столькі ў выніку аўтаматычнага завучвання, колькі ў выніку набывання навыкаў практычнага выкарыстання. Таму варта адзначыць індуктыўны шлях у вывучэнні граматычных правіл. Неабходна, каб да іх вучняў падводзіла логіка практычных дзеянняў з вучэбным матэрыялам, каб яны вынікалі з назіранняў за прыкладамі, з іх сэнсавага і фармальнага аналізу. Вываду павінен папярэднічаць калектыўны аналіз практыкаванняў. Калі вучні будуць такім чынам падведзены да выяўлення граматычных асаблівасцей беларускай мовы, адпаведная фармулёўка правіла напоўніцца для іх рэальным зместам і будзе служыць для шырокага выкарыстання ў маўленчай прыктыцы.

Акрамя таго, матэрыял, з якім працуюць дзеці на ўроках па вывучэнні марфалогіі (словы, словазлучэнні, сказы, тэксты), ці ён будзе падабраны настаўнікам, ці ўзяты з падручніка, павінен быць сэнсава даступным для дзяцей з парушэннем слыху (у плане лексікі, арфаэпіі, арфаграфіі, сінтаксісу). Пры неабходнасці трэба даць тлумачэнні ці нават замяніць недаступны матэрыял іншым.

Праца па тэме павінна пачынацца з выяўлення ведаў і ўменняў вучняў, з паўтарэння, з практычных заданняў, што падрыхтоўваюць вучняў да вывучэння і запамінання новага матэрыялу. У працэсе вывучэння марфалогіі актыўнасць вучняў забяспечваецца рознымі формамі працы з дыдактычным матэрыялам (напрыклад, параўнанне слоў і словаформ, перабудова сказаў і інш.). Варта яшчэ раз паўтарыць факт вывучэння розных граматычных фактаў праз супастаўленне, параўнанне іх з рускамоўнымі.

На наступным этапе вывучэння марфалогіі за кошт прымянення славесных метадаў фарміравання паняццяў дапускаюцца іншыя віды практыкаванняў: напрыклад, складанне табліц і схем, гутарка, развіццёвая гульня і інш. Шырока выкарыстоўваюцца тут сродкі нагляднасці: карціны, табліцы, схемы, шрыфтавыя выдзяленні, падкрэсліванні слоў, канчаткаў і г.д.

Пры вывучэнні марфалогіі актыўна выкарыстоўваюцца як вусныя, так і пісьмовыя формы заняткаў. Вусныя формы заняткаў – гэта інструктаванне вучняў з боку настаўніка на конт выканання пэўнага задання, тлумачэнне пэўнай новай з’явы, гутарка і інш., хоць яны і прымяняюцца радзей у школе для дзяцей з парушэннем слыху. Пісьмовыя формы заняткаў – гэта практыкаванні, што выконваюцца ў сшытках ці на дошцы, спісванне прыкладаў, калектыўнае складанне схем і табліц. Найлепшы эффект дае спалучэнне вусных і пісьмовых заданняў (напрыклад, калектыўная праверка выкананых трэніровачных заданняў; знаходжанне, аналіз і выпраўленне памылак і г.д.).

Сярод трох тыпаў навучання (тлумачальна-ілюстрацыйнага, рэпрадуктыўнага і праблемнага) пры вывучэнні марфалогіі дзецьмі з парушэннем слыху належыць аддаць перавагу першаму тыпу, які разлічаны на першаснае азнаямленне вучняў з граматычным матэрыялам праз параўнанне яго з рускамоўнымі асаблівасцямі. Тут пераважаюць наступныя метады: паказ, дэманстрацыя прыкладаў, калектыўныя назіранні і аналіз прыкладаў, выкананне практычных заданняў.

Аналізу прыкладаў папярэднічае чытанне іх вучнямі. Пытанні настаўніка павінны быць накіраваны на вызначэнне пэўных асаблівасцей, што павінна зацікавіць дзяцей у плане пазнання новага матэрыялу. Пасля аналізу 3-4 прыкладаў высвятляецца шляхам параўнання агульнае і адметнае. У гутарцы настаўнік падводзіць дзяцей да вываду. Далей чытаюць і аналізуюць фармулёўку правіла, зноў звяртаюцца да прыкладаў (магчыма, запісаных на дошцы), аналізуюць табліцу (калі яна ёсць) ці складаюць яе.

Пераход да трэніровак патрабуе выкарыстання рэпрадуктыўнага тыпу навучання. Сутнасць яго тут заключаецца ў шматкратным узнаўленні вучнямі (што выконваюць практыкаванні і заданні) неабходных дзеянняў і аперацый з моўным матэрыялам у розных сітуацыях: пры пераносе навыкаў на падобны, тыповы, але не тоесны матэрыял. Розная сітуацыя выкарыстання граматычнага матэрыялу аналізуецца ў шматлікіх практыкаваннях, з наборам розных маўленчых сродкаў. У канечным выніку вучні з парушэннем слыху павінны набыць навыкі правільнага граматычнага выкарыстання слоў і словаформ.

На наступным этапе вывучэння марфалогіі мэтазгодна звярнуцца да праблемнага навучання: настаўнік ставіць задачу (напрыклад, знайсці назоўнікі II скланення і паставіць іх у месным склоне адзіночнага ліку), а вучні яе рашаюць. Затым ідзе абавязковы аналіз з вызначэннем памылак і працай над імі.

Для замацавання набытых ведаў павінна быць таксама абавязковае дамашняе заданне.

Зараз спынімся на кароткім пераліку прыкладных практыкаванняў па вывучэнні кожнай часціны мовы.

Назоўнік. Паколькі пазнаць спецыфіку лікавых і родавых форм назоўнікаў можна праз запамінанне і пераклад словазлучэнняў (напрыклад: *запішыце адпаведнікі да рускамоўных словазлучэнняў, параўнайце формы ліку і роду назоўнікаў у абедзвюх мовах: **большой жираф, горькая полынь, гречневая крупа, девичья грудь***), асаблівую цяжкасць пры вывучэнні гэтай тэмы выклікаюць скланавыя канчаткі назоўнікаў розных скланенняў у розных склонах. Акрамя традыцыйных практыкаванняў (яны ёсць і ў дапаможніках), мэтазгодна прапанаваць такія практыкаванні:

1) *пастаўце назоўнікі ў форме роднага і меснага склонаў адзіночнага і множнага ліку, растлумачце праваніс канчаткаў: **бязроза, завіруха, пушча, хваля, чарга, шклянка; вяртаўнік, зуб, лёс, мёд, камітэт, трактар, характар; радасць, сенажаць***;

2) утварыце і запішыце словазлучэнні з назоўнікамі ў дужках, растлумачце правапіс канчаткаў: *выбегчы з (дом, лес, парк, універсітэт), гутарыць пасля (выступленне, дыспут, канцэрт), няма (гадзіннік, канфлікт, твор, час), купіць (вінаград, хлеб, цукар, часопіс).*

Прыметнік. Пры вывучэнні гэтай часціны мовы можна прадугледзець выкананне практыкаванняў на знаходжанне прыметнікаў у сказах, скланенне прыметнікаў, пераклад тэксту з рускай мовы на беларускую, у якім шырока ўжываюцца прыметнікі розных разрадаў, а таксама: *Запішыце сказы, паставіўшы пададзеныя ў дужках прыметнікі ў патрэбным склоне. Растлумачце правапіс канчаткаў прыметнікаў: 1. Вясна выдалася (дружны, цёплы). 2. Па (рыбацкі) звычаі лодкі пакідаюць назаўсёды там, дзе іх засцігне (апошні) бяда. 3. Тут азёры, як неба, (сіні), у чаротах чароды (гусіны), а на дне (Млечны) Шляхам свецяцца (трапяткі) гурты рыбы.*

Пры вывучэнні лічэбніка і займенніка, акрамя пададзеных у падручніку практыкаванняў, мэтазгодна выканаць практыкаванні на пераклад словазлучэнняў ці сказаў з рускай мовы на беларускую. Напрыклад: *два старых друга, две верных подруги, оба товарища, одни сани, четыре человеческих жизни; 1. Случилось что-то важное. 2. Увидев его, я обрадовался. 3. Особенно впечатлили меня эти люди и тот факт, что все бросились на помощь.*

Дзеяслоў. Для больш паспяховага засваення матэрыялу вучням варта прапанаваць праспрагаць дзеясловы (тыпу *грэбці, класціся, ліць, мыцца, скакаць* і інш.), а таксама ўтварыць ад іх магчымыя формы загаднага ладу. Можна тут таксама прапанаваць пераклад словазлучэнняў з рускай мовы на беларускую (*все возрастающий грохот, невидимый луч, протопленная печь, разбушевевшее море*).

Пераклад словазлучэнняў і сказаў можа мець месца і пры вывучэнні прыслоўяў. Тут жа можа быць прапанаваны падбор сінанімічных груп прыслоўяў (тыпу *блізка – недалёка, незразумела – неразборліва, цікава – займальна*), а таксама слоў з супрацьлеглым значэннем (*высока – нізка, далёка – блізка, марудна - хутка*).